

BRATISLAVA

ZNÁMA – NEZNÁMA

Bratislava v 18. storočí
očami Mateja Bela

BRATISLAVA

ZNÁMA – NEZNÁMA

Bratislava v 18. storočí
očami Mateja Bela

BRATISLAVA

známa – neznáma

1. vydanie, 2021

Autor prekladu: Erika Juríková

Editori: Daniel Kollár a Erika Juríková

Zodpovedný redaktor: Daniel Kollár

Vedeckí recenzenti: prof. RNDr. Peter Chrastina, PhD. a Mgr. Katarína Karabová, PhD.

Preklad nemeckého resumé: Univ. Prof. Dr. Stefan Michael Newerkla

Veduty a ilustrácie: zo zbierok Galérie mesta Bratislavy (foto © Archív GMB), Slovenská národná galéria

(webumenia.sk), Oravská galéria v Dolnom Kubíne (webumenia.sk) a archív vydavateľstva Dajama

Historicko-zemepisné vedomosti o súvekom Uhorsku (Matej Bel): archív Lyceálnej knižnice, SAV Bratislava

Jazyková redakcia: Miroslava Kuracinová Valová

Dizajn a typografia: Marianna Lázníčková

Tlač: Slovensk, s. r. o., Bratislava

Akékoľvek, hoci aj čiastočné použitie diela je dovolené len s písomným súhlasom vydavateľstva DAJAMA.

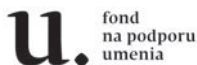
Publikácia je čiastkovým výstupom riešenia projektu APVV-18-0196 Vedomosti Nitrianskej stolice M. Bela (interpretácia a aplikácia), podporovaného Agentúrou na podporu výskumu a vývoja

© RNDr. Daniel Kollár – DAJAMA, Karloveské rameno 4B, 841 04 Bratislava

tel.: +421 918 320 117, info@dajama.sk, www.dajama.sk

Vydalo vydavateľstvo DAJAMA ako svoju 341. publikáciu.

ISBN: 978-80-8136-124-1

Publikáciu z verejných zdrojov podporil Fond na podporu umenia.

Lectori benevolo salutem – Pozdrav láskavému čitateľovi

Takýmto oslovením začína uhorský vzdelanec a veľká postava slovenskej kultúrnej histórie Matej Bel úvod k svojmu najvýznamnejšiemu dielu *Historicko-zemepisné vedomosti o uhorských stoliciach*. Rovnakými slovami sa po takmer tristo rokoch prihovárime aj my našim čitateľom a pripájame pozvanie na prechádzku po Bratislave v tridsiatych rokoch osemnásteho storočia. Ide v poradí o druhú publikáciu vydavateľstva DAJAMA venovanú dielu Mateja Bela. Ako prvá vyšla v roku 2018 Trnava – známa-neznáma a záujemcom priblížila Belov pohľad na Trnavu 18. storočia.

Ako vníma Matej Bel Bratislavu, vtedajší Prešporok? Autor opisuje mesto ako rušné, národnostne zmiešané mestské sídlo so zaujímavými architektonickými sakrálnymi i svetskými pamiatkami, pestovanými záhradami a upravenými námestiami ozdobenými elegantnými sochami. Osobitne sa venuje národnostne zmiešanému obyvateľstvu, spôsobu jeho života a obživy. Odev obyvateľov označuje za vkusný, ženy hodnotí ako dobre urastené, pracovité a vhodné na starostlivosť o domácnosť, i keď trochu škriepne. Prešporčanom však vytyka, že zanedbávajú výchovu a vzdelávanie detí a preferujú skôr dedičné remeslá. Celkovo označuje Matej Bel hlavné mesto za významné centrum politického, kultúrneho a cirkevného života.

Publikácia prináša v slovenskom preklade starostlivo vybrané časti z Belovho opisu hlavného mesta dnešného Slovenska. Našou snahou bolo ponúknuť z pohľadu súčasníka zaujímavý exkurz barokovým mestom a čo najlepšie vystihnúť jeho charakteristiku. Vzhľadom na historický ráz textu sa uvádza meno mesta ako Prešporok a snažíme sa pritom zachovávať aj pôvodnú podobu priezvisk historických postáv.

Prijmite teda pozvanie na prechádzku historickým centrom Prešporka a navštívte spolu s nami kostoly či kláštorné komplexy a pokochajte sa aj pohľadom na domy patriace najbohatším uhorským šľachticom. Neskôr vystúpime na hradný vrch a zídeme do podhradia, aby sme v židovskej štvrti zakončili našu historickú prechádzku. Na záver možno dáte Belovi za pravdu a potvrdíte, že „*ten, kto nazval Prešporok rajom Uhorska, správne ho nazval*“.

Editori

MATEJ BEL A BRATISLAVA

priesečníky barokového vzdelanca s mestom

Osobnosť a život barokového vzdelanca, evanjelického farára, progresívneho pedagóga a polyhistora Mateja Bela (1684 – 1749) netreba zvlášť predstavovať. O jeho neľahkých životných osudoch, vedeckom prínose i pedagogickom pôsobení bolo najmä v osemdesiatych rokoch minulého storočia publikovaných pomerne veľa vedeckých i odbornopopularizačných prác. V novom miléniu sa jeho najvýznamnejšie dielo Historicko-zemepisné vedomosti o uhorských stoliciach dočkalo zaslúženej vydavateľskej pozornosti, keď začali postupne vychádzať v slovenskom preklade kompletne opisy jednotlivých stolíc.

Očovský rodák Matej Bel prežil väčšinu svojho života vo vtedajšom hlavnom meste Uhorska (Prešporok) a dnešného Slovenska (Bratislava). K tomuto mestu ho viazalo pevné puto: hoci na tunajšom evanjelickom lýceu študoval len krátky čas, v roku 1714 ho evanjelická cirkev povolala, aby pozdvihol vo funkcii rektora jeho úroveň a vrátil upadajúcej vzdelávacej inštitúcii stratený lesk. Svojej úlohy sa zhostil s entuziazmom jemu vlastným a v krátkom čase zreformoval učebné osnovy, spôsob vyučovania aj organizácie lýcea, ako i zaužívané didaktické postupy do takej miery, že škola sa pre svoju vysokú úroveň stala známou a vyhľadávanou evanjelickými študentmi z celého Uhorska. Bonusom pre jeho vedeckú prácu sa ukázala možnosť osloviť k spolupráci na plánovanom historicko-zemepisnom projekte najnadanejších študentov lýcea, medzi ktorými bol aj Ján Matolay (Matula), neskôr Belov blízky spolupracovník pri výskume Bratislavskej (Prešporskej) stolice. V tom istom čase sa Bel zároveň stal farárom nemeckého evanjelického zboru v Bratislave.

Bratislava a jej vedecky i kultúrne podnetné prostredie umožnili Matejovi Belovi naplno rozvinúť jeho záujem o dejiny a miestopis vlasti. Po počiatočných problémoch obhájil svoj projekt veľkého vlastivedného výskumu a s privilégiom na vydávanie Vedomostí, ktoré mu udelil cisár Karol III., sa pustil do výskumu uhorských stolíc. Najväčšiu pozornosť venoval Bratislavskej stolici, ktorej opis vydal v prvom a čiastočne druhom zväzku diela. Oba mal možnosť odovzdať panovníkovi osobne na audiencii, čo len zvýšilo jeho vedeckú i osobnú prestíž v očiach konfesiónálne rozdelenej uhorskej inteligencie.

Samotnej Bratislave venuje autor 629 strán textu. Podstatnú časť zaberajú dôkladné a podrobné dejiny mesta, ktoré spracoval nielen na základe dostupnej literatúry, ale aj vlastného heuristického výskumu. Bel mal k dispozícii archív mesta i archív hodnoverného miesta Bratislavskej kapituly, rovnako tak dobre vybavenú knižnicu katolíckeho aj evanjelického

gymnázia i vzácnu kapitulskú knižnú zbierku. Niektoré listiny citoval vcelku, z iných vybral najdôležitejšie pasáže. Celkovo pri koncipovaní diela použil asi stovku knižných prameňov a veľký počet diplomatického materiálu.

Súvekej podobe mesta je venovaných viac ako stopäťdesiat strán latinského textu. Vo vnútornom meste Bel spomína dvestošesť budov, z toho tri kráľovské, dvadsaťštyri sakrálnych, dvanásť mestských a ostatné meštianske a remeselnícke domy. Bel začína svoj exkurz sakrálnymi pamiatkami – Dómom sv. Martina, ktorého exteriér i interiér opisuje mimoriadne pozorne. Pokračuje kláštorami aj s ich dejinami, spomína kaplnky i stĺpy a nakoniec evanjelický kostol s cintorínom.

Profánnym pamiatkam venuje menej pozornosti, zameriava sa hlavne na kráľovské a mestské stavby – budovu Uhorskej kráľovskej koruny, Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rady, Uhorského snemu, radnicu i strážnu vežu, na ktorej bratislavskí trubači predvádzali svoje hudobné umenie.

Nasleduje prechádzka námestiami a ulicami, prehliadka brán a mestských hradieb, známych pohostinstiev i krčiem. Osobitne sa Bel zameriava na bratislavské záhrady, medzi ktorými

vynikala arcibiskupská záhrada založená Jurajom Lippayom. Bel nevynechal ani Dunaj, uvedomujúc si jeho pozitívny i negatívny vplyv na život Bratislavčanov. V druhom zväzku sa osobitne venuje Bratislavskému hradu, jeho vonkajšej aj vnútornej podobe, pričom upozorňuje najmä na elegantné nástenné maľby.

Pomerne veľkú časť opisu zaberá stať o obyvateľstve, kde sa autor osobitne zamerl na každú z národností: charakterizuje jej spôsob života a obživy, obliekanie i vzájomné spolužitie. Podrobne zaznamenáva jednotlivé úrady, úradníkov a ich kompetencie i spôsob voľby. Vo veľkej miere autor kritizuje pijanstvo, ktoré považuje za jeden z dôvodov chudoby u pospolitého ľudu.

Belov opis Bratislavy svedčí o dobrej znalosti spracováanej látky, jeho pozitívnom vzťahu k mestu i obyvateľom. Okrem vonkajších popisov sa snaží identifikovať vnútorné príčiny negatívnych javov v mestskej spoločnosti. Pre čitateľskú príťažlivosť text obohacuje o početné citáty z antických autorov, ktoré ešte viac umožňujú vyniknúť jeho osobitému a vysoko cenenému barokovému štýlu.

Prešporok s prímestskými záhradami

POČÍATKY MESTA A JEHO NÁZOV

COMITATVS POSONIENSIS, PARS GENERALIS.

PROOEMIUM.

VNGARIAM CIS - DANUBIANAM
exhibituris, præter opinionem acci-
dit, vt in eam molem excreceret
vnius Comitatus designatio, quæ volu-
men integrum expletura iam est. Nem-
pe, animus erat, tres minimum pro-
uincias citeriores, eodem hoc falce
complecti; *Pisoniensem*, *Nitriensem*, atque *Barschiensem*:
quippe, sibi ipsis collimitaneas. Sed, cum posteriores
hæ, nondum sint penitus recognitæ; situs autem regionis,
noluimus perturbatos; hæc, de Comitatu *Pisoniensi* com-
men-

A

Maďarské meno mesta vytvorené z latinského
Skúma sa, odkiaľ sa vzalo nemecké meno
Lazius sa mýli:
Pôvod mena sa bežne odvodzuje

Latinské meno Pisonium dali mestu Maďari, keď z neho urobili Posony, čo je teraz meno mesta v miestnom jazyku. Kronikári, a medzi nimi aj Otto z Freisingu,¹ ho ani nie tak v našom jazyku, ako pre svoj vlastný omyl nazvali Pausonum. Takúto chybu urobil aj Lazius,² keď vraví: „*Vo svojom jazyku Maďari nazývajú tieto mestá Pausonum a Sopron.*“ Vo veľmi starých uhorských záznamoch stále totiž nachádzam Posony, čo vzniklo z latinského mena vypustením poslednej slabiky. Toto sa teda udialo takto.

Nie rovnako vzniklo nemecké meno Presburg, ktoré Lazius, a to zaiste proti rozumnému úsudku, odvodil od Brigetia. Vraví: „*Je to naša domnienka, že meno vzniklo z názvu jazera Flexum (myslí Peiso), pretože potomkovia Germánov kvôli pamiatke na susedné Brigetium a pretože neskôr azda bolo obnovené, chceli ho vyslovovať ako Presburg.*“ Lazius je v dvojitom omyle: prvý o Brigetiu, čo sme už naznačili. Teraz ho však vyvraciam tak, že žiadne odvodené slovo Brigetium nie je príbuzné s nemeckým slovom. Druhý omyl spočíva v tom, že sa domnieva, že naše mesto bolo Flexum. Úplne nemyslí na svoje slová, lebo krátko predtým to isté mesto umiestnil ku Kopčanom. A čo je nešťastné – dozvedeli sme sa o tom meste. A teraz znova od tohto Pisonia (čokoľvek to je) odvodzuje nejaké meno, a to je v rozpore s prirodzenou polohou. Keď totiž Antoninus umiestňuje Flexum na tento breh Dunaja medzi Carnuntum a Arrabonu, Lazius ho v tom istom smere kladie na opačný breh, tam, kde je aj Pisonium. A tak Flexum nemá nič spoločné s Pisoniom. Ved' stopy tohto mesta bolo treba lokalizovať spolu s Clüverom³ pri Óváre, mestečku v Mošonskej stolici. Ale pretože Lazius hľadá v mene i v polohe Presburgu pozostatky Brigetia, každý vzdelaný človek sa pohoršuje. Bombardi⁴ vraví toto: „*Laziov názor, ktorý sa opiera o veľmi chatrný dôkaz, nikto nevníma. Ved' kto zo zvyku verí na podobnosť mena a predpokladá, že od Brigetia pochádza nemecké Presburg, ten sa veľmi málo vyzná: neobozretné sa totiž k tomu postavil, že je to odvodené (toto totiž naznačuje prvá slabika v slove Presburg aj u Nemcov aj u Slovanov).*“

Prešporok z juhovýchodu

Správne je to, čo poznamenáva o Brigetiu, ale bolo to opačne odvodené: bežne sa verí, že názov mesta vznikol z nemeckého mena. A nemalo by sa uvažovať inak, veď ani pôvod slova tomu nenasvedčuje, lebo Presburg, ako sa dnes vyslovuje, označuje stlačený hrad. K tomu sa pridáva poloha miesta: mesto je totiž položené na vrškoch porastených množstvom viniča, takže lisy na hrozno, ktoré sa tu zložené skladujú pre vinobranie, celkovo mohli prispieť k názvu mesta. Toto meno je medzi ľuďmi známe, je však veľmi vzdialené od pôvodného a skutočného pôvodu slova. Breslaburgum, označovalo kedysi v nemeckom jazyku Pisonium tak, ako sa niekde volá aj Aventín. A tak zmiešaním zo slovanského a nemeckého jazyka vzniklo meno. Veď Wratislaus, čiže nejaký Brazlaus, ktorý bojoval alebo mal tábor v týchto krajoch, a to nielen v našom meste, ale chcel ho pomenovať podľa svojho mena, aby znamenalo Wratislavov tábor. Preto je to odvodenina z toho istého základu, zo sliezskej Wratislavy a mena nášho mesta. Ťažko potvrdiť, či je to od toho istého pôvodcu, ale skrz meno som náchylný spojiť ich. Neskôr totiž Kvádi splynuli s prichádzajúcimi Slovanmi do jedného kmeňa. Keď sa Slovania stávali mocnými, bolo vhodné, aby práve Slovania získali nadvládu, a preto aj staré mestá nazvali podľa nich novými menami; tým zároveň získali pre popredných mužov vážnosť. Takýto pohľad, viac príjemnejší ako pravda, by sa mohol ponúkať aj na pôvod mena tohto mesta.

Je to miesto a zloženina s iným, alebo nie? Tak ako chcú niektorí Wratislav odvodzovať od brodu Brodslav, tak aj meno nášho mesta pochádza od toho istého základu: takže tí Slavo-Germáni by povedali Brodsburg, čo je hrad pri brode. Zjavne sa meno najskôr prenieslo od Kvádov k Panónčanom, ako sa to veľmi často stávalo. Pomlčme teda o tom, že nie je nezvyčajné pomenovať mestá podľa brodov cez rieky, čo možno vidieť v prípade brodu cez Rýn – Francofordia a u Čechov v prípade Prahy. Nech by si odkiaľkoľvek slovo odvodzoval, naznačuje u Slovanov prechod či brod. A tak sa ľahko mohli oba spôsoby odvodzovania využiť pri dnešnom Presburgu.

-
- 1 Otto z Freisingu (1114 – 1155), významný učenec, politik a kronikár. Biskup v bavorskom Freisingu, pod ktorého vedením sa tamojšia katedrálňa škola stala vzdelaneckým centrom.
 - 2 Wolfgang Lazius (1514 – 1566) bol rakúsky humanista, historik a lekár, ktorý vyučoval na Viedenskej univerzite.
 - 3 Philipp Clüver (1580 – 1622) bol nemecký geograf a historik, ktorý vykonal viaceré výskumné cesty po Európe.
 - 4 Michael Bombardi (1683 – 1729), tyrolský matematik a člen Spoločnosti Ježišovej, autor známeho historického diela Dejiny veľkého Uhorského kráľovstva.

[illegible]

Poloha Prešporka, jeho pôvaby spojené so zdravým vzduchom a vodou, rovnako aj s úrodnosťou pôdy; ostatné výhody; podoba mesta.

Prešporok leží na severnom brehu Dunaja, ktorý je mierne naklonený, a rozprestiera sa od úpäti vrškov zdvíhajúcich sa na severe, na ktorých sa pestuje vinič, až do vzdialenosti dvoch míľ a viac na juh k rieke. Západnú hranicu tvorí hrad položený na príkrom kopci z tej strany, ktorá smeruje k Dunaju, zo severnej strany je však spojený s vrškami porastenými viničom. Strana obrátená na východ sa rozbieha do roviny povedľa Dunaja až k výbežkom Karpát. Tá je pôvabná a rozmanitá vďaka početným mestečkám a dedinám. Na tejto rovine sa medzi dunajskými ramenami rozkladá Žitný ostrov, ktorý Maďari volajú Csalóköz, Nemci die Schütt. A tak si v duchu nemožno predstaviť nič príjemnejšie, nič priaznivejšie, než je táto poloha.

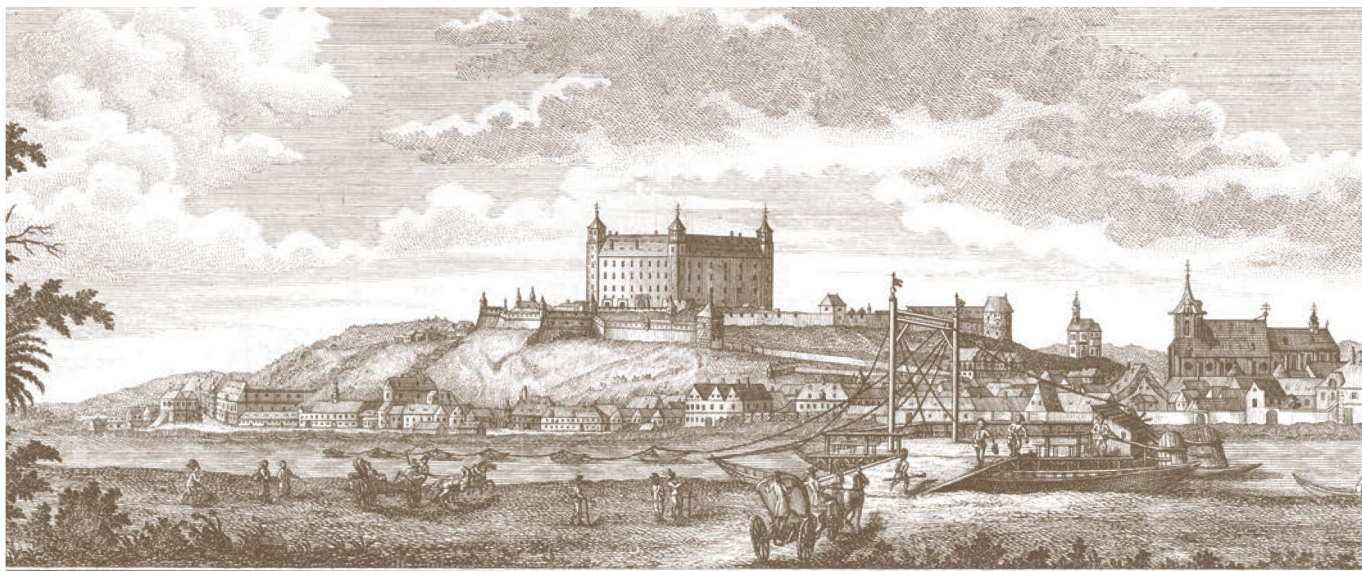
Matka príroda nášmu mestu štedro nadelila z priaznivých daností čokoľvek, čo človek môže očakávať od neba i od zeme. Oplýva zdravým vzduchom, a to jednak kvôli prívalu pretekajúceho Dunaja, ktorý prináša vzduch zbavený nečistôt, jednak kvôli oblúku vyrastajúcich Karpát, ktoré mesto obkolesujú akoby v objatí. Odtiaľto naň dujú severné vetry, ktoré sú o to zdravšie, že mnoho zo sily strácajú pri náraze na vrchy, ktoré im stoja v ceste. A to pomlčíme o tom, že touto polohou v tvare oblúka sa vynikajúco miernia jarne, letné i jesenné dni, pretože na jar zem obťažkaná snehom rýchlo absorbuje akékoľvek výpary, ktoré z nej vychádzajú, studené vetry sa zmierňujú letným teplom a napokon na jeseň sa ochladzujúci vzduch posilňuje zo sily končiaceho sa roka. Aký veľký to má význam pre telesné zdravie, nevidí len ten, kto zostarol v Kákovej jaskyni.¹

Okrem toho vody sú vhodné na pitie a ich zásoba je všade nevyčerpatelná, pričom netreba, aby vypomáhal Dunaj. V meste sú totiž studne oplývajúce mimoriadne výdatnou studenou a zdravou tekutinou, po vrškoch a údoliach sa nachádzajú neustále tečúce pramienky. Vodovody, ktoré z nich vedú, poskytujú toľko vody pre súkromné potreby kláštorov a pre verejné fontány, koľko treba jednak na ozdobu mesta, jednak na dodávku pitnej vody a ostatné použitie.

Ale nechýba ani štedrá pôda. Vršky, ktoré obkolesujú mesto od západu a severu, sa akoby zo žartu rozbiehajú na rôzne strany pospájané nepretržitým sledom viníc. Naskytá sa tu teda

malebný pohľad na mesto, ale úroda, ak ju nepoškodila nepriazeň roka, je tu sotva niekedy dostatočne oceňovaná: len aby bola príležitosť predávať úrodu so ziskom ako kedysi. Ostatne, celkovo je vidiek bohatý na obilné polia, pasienky a doširoka sa rozprestierajúce lúky. Avšak pôda, ktorá sa rozkladá pomedzi dunajské ramená po ostrovoch, je čiastočne vhodná na pestovanie ovocných stromov, čiastočne na sená. Ak je však zalesnená, ako je to v náplavových oblastiach, poskytuje možnosť nielen pre ťažbu dreva, ale i poľovačku a k tomu rieka na rybačku. V krátkosti povedané: čo Horatius nadelil Tarentu a Tiburu, to môže zaznieť o Pisoniu.

Veru, čo znamenal utešený vrch Hyméthos pre Atičanov a Aulon pre Tarent, jeden bohatý na byliny, druhý na vínnu révu, to znamenajú pre nás výbežky karpatských vrchov za mestom.

*Adspice Pisonis, speciosa cacumina, turra,
Quas medius Titan, adspicit et Boreas*

A v tejto úrodnosti Pomony, ktorá poctila Posonium, nechýba nič z toho, čo môže súťažiť s olejnatými bobuľami kampánskeho mestečka Venafrá. Zaiste nie zle si zažartoval ten, kto po zmene začiatočných písmen nazval Posonium Opsoniom, a to vzhľadom na množstvo tých vecí, ktoré sú nevyhnuté pre pohodlné prežívanie života.

Napokon, zdá sa, že pôdorys mesta naznačuje štvoruholník, ale nepravidelný a v severnom uhle skosený.

1 Kákos je postava z gréckej mytológie. Bol to obor-ludožrút, ktorý žil v jaskyni, a zahubil ho Herakles.

Prešporok z juhu

*Rege, suo dignus, dignus diademate, sacro
Dignus Concilio, Consilioque locus*

